

Förintelsens lärdomar – finns de?

Och är de historievetenskapligt intressanta?

MARIA KARLSSON*

Lunds universitet

Charlotte Delbo, *Auschwitz og efter* (Köpenhamn: Gyldendal 2019). 350 s.

Nora Krug, *Heimat* (Stockholm: Norstedts 2019). 292 s.

Julie Lindahl, *Pendeln* (Stockholm: Norstedts 2019). 310 s.

Géraldine Schwarz, *Medlöparna* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag 2020). 383 s.

Helena Trus, *Ett kilo socker: Farmor glömmet aldrig priset på sitt liv* (Stockholm: Norstedts 2019). 203 s.

Natalie Verständig Axelius, *Det var jag som skulle dö* (Stockholm: Natur & Kultur 2019). 301 s.

I samband med att denna text skrivs snabbtreders svenska myndigheter frågan om ett svenskt förintelsemuseum.¹ Samtidigt står man i begrepp att genomföra den så kallade Malmökonferensen, en uppföljning av de fyra internationella konferenser om Förintelsen som hölls i Stockholm mellan 2000 och 2004. Under året turnerar också Historiska museets utställning "Speaking Memories – Förintelsens sista vittnen" runt i Sverige, särskilt uppmärksammat tack vare installationen "Dimensions in Testimony". Via den senare kan besökare ställa frågor till, och lyssna på svaren från, hologram baserade på överlevarna Eva Schloss och Pinchas Gutter – ett av många försök att hålla berättelserna från en försvinnande generation levande. Med andra ord är minnesarbetet ständigt pågående, och kulturminister Amanda Lind underströk dess vikt vid ett tal på Förintelsens minnesdag den 27 januari 2020. Sverige minns,

* Fil. dr i historia

1. Denna text är skriven som en del av det lundsiska, fakultetsöverskridande projektet "The Historical Lessons of Communism and Nazism", finansierat av Marcus och Amalia Wallenbergs stiftelse.

skapar museer och håller i konferenser, menade hon, ”för att visa att även om vi inte kan ändra historien måste vi lära av den”. Lära vadå? Att ”rasism ska bekämpas med kraft”, att ”människor som har haft modet att säga sin mening [...] har påverkat historiska förlopp” samt att stå upp mot kränkningar vid arbetsplatsens fikabord, eller mot mobbarna på skolgården.² Detta var inga kontroversiella ord – även om man med viss befogenhet kan ifrågasätta vad 1900-talets mest omfattande folkmord har att lära den som tampas med en trångsynt kollega – utan i linje med hur man i dag vanligtvis talar om Förintelsen i offentliga och officiella sammanhang.

Det har inte alltid varit så. Otaliga forskare och överlevare har vittnat om att förståelsen för, och kunskapen om, den judiska förintelsen har växt fram med viss fördröjning. Raul Hilbergs välkända bibliska parafraas ”in the beginning there was no Holocaust”³ beskriver väl den inledande efterkrigstidens uppfattning om nazisternas brott. Lärdomarna lät därför vänta på sig, delvis av rent praktiska anledningar. Det är svårt att dra lärdomar för framtiden om man saknar kunskap om det förflutna. Delvis handlar frånan av lärdomar också om att Förintelsen ansågs som en oförståelig och apart historisk händelse. Den polsk-judiske författaren Isaac Deutscher förklarade så sent som 1968 att Förintelsen är omöjlig att förstå, och att den kommer att bli än mer oförståelig allt eftersom tiden går. ”It is not only a matter of time and of historical perspective”, skrev han, och lade till: ”I doubt that in a thousand years people will better understand Hitler, Auschwitz, Majdanek and Treblinka than we do today.”⁴ I detta byggde han vidare på Theodor Adornos modernitetskritiska, och ofta förenklade, tes om det barbariska i att skriva poesi efter Auschwitz.⁵ En av Förintelsens tidigaste lärdomar blev följaktligen slutsatsen att det inte står några lärdomar att finna i vad som ansågs vara civilisationens återvändsgränd.

2. Tal av Amanda Lind på Förintelsens minnesdag, Stockholm, 27 januari 2020. <<https://www.regeringskansliet.se/tal/20192/01/tal-av-amanda-lind-pa-forintelsens-minnesdag>> (30/3 2020).

3. Raul Hilberg, ”Development in the Historiography of the Holocaust”, i Asher Cohen, Yoav Gelber & Charlotte Wardi (red.), *Comprehending the Holocaust: Historical and Literary Research* (Frankfurt am Main 1988) s. 21.

4. Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and Other Essays* (London 1968) s. 163.

5. Adornos citat avslutar essän ”Cultural Criticism and Society”, först publicerad 1951 men även i *Prisms* (Cambridge, Mass. 1981) s. 34.

Från denna inledande icke-lärdom har det kring Förintelsen i dag spunnits ett komplext historiekulturellt nät vars slutsatser ofta formulerats i form av just historiska lärdomar.⁶ Amanda Linds tal på Förintelsens minnesdag gav exempel på den mest populära, men också mest svepande och urvattnade, av dessa: "Aldrig mer!" Denna besvärjelse uttalas i tid och otid världen över, och för en historiker med intresse också för 1900-talets senare folkrättsöverträdelser klingar den falskt. Den är ett exempel på hur historiska lärdomar kan brukas, men tack och lov inte det enda. Historiska lärdomar kan också vara exempel på en kontrollerad och komplex tankeoperation, och en spännande historiekulturell typ av *Vergangenheitsbewältigung*.

Jag kommer nedan att diskutera delar av den ständigt pågående utgivningen och översättningen av så kallad förintelselitteratur. Denna kategori av litteratur inbegriper flera olika genrer – romaner, memoarer, poesi, grafiska och kollage-romaner samt vittnens och överlevares berättelser – och får ofta representera gränslandet mellan fakta och fiktion. Av vikt här är dock förintelselitteraturens bruk av lärdomsperspektivet. Till skillnad från de politiska sammanhang där förintelsens lärdomar ofta syns och hörs, men också tenderar att brukas med viss pliktskyldighet, erbjuder det litterära formatet en gestaltning av andra typer av lärdomar. För den som när ett intresse för historiska lärdomar generellt, och Förintelsens i synnerhet, är det en given utgångspunkt för vidare studier av hur vi brukar och historievetenskapligt kan tänka kring detta relativt utforskade perspektiv. Ur den omfattande utgivningen av förintelseberättelser kommer jag här att titta närmare på sex böcker utgivna under 2019 och 2020: den första danska översättningen av Charlotte Delbos *Auschwitz og efter* (Köpenhamn 2019), Helena Trus *Ett kilo socker* (Stockholm 2019), Natalie Verständig Axelius *Det var jag som skulle dö* (Stockholm 2019), Julie Lindahls *Pendeln* (Stockholm 2019), Nora Krugs *Heimat* (Stockholm 2019) samt Géraldine Schwarz *Medlöparna* (Stockholm 2020).

6. För en närmare beskrivning av hur, och varför, denna historiekulturella tyngd skapats kring just förintelsen, se t. ex. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (New York 2005) eller Klas-Göran Karlsson, "Förintelsen som historiekulturellt fenomen – en översikt", *Historisk tidskrift* 125:4 (2005).

Efter Auschwitz – Auschwitz och efter

Ibland sammanfattas Adornos ovannämnda tes enbart som "efter Auschwitz" – en lärdom som till form och delvis innehåll liknar det politiskt omhuldade "Aldrig mer!" Som Michael Rothberg har visat, är denna förkortning av Adornos tankar på intet sätt oproblematisk.⁷ Den pekar likväl på en lärdom som i det närmaste har blivit en akademisk truism: att Auschwitz, som symbolen för nazisternas folkmord och, ibland, själva ondskan, representerar en historisk brytpunkt. Hos Adorno leder Auschwitz oss till att ifrågasätta både moderniteten och dess ackompanjerande framstegstanke. Detta delvis för att utrotningslägret och dess teknologiskt avancerade dödsmaskineri i dag betecknar slutet på en okritisk tro på framsteget som någonting gott, delvis för att Auschwitz för det tyska nazistpartiets ideologer ursprungligen representerade framsteget och platsen för den nationalsocialistiska utopin. Det var ju från denna plats som Hitlers storgermanska tusenårsrike, fritt från judar och andra grupper som man ansåg skadliga eller överflödiga, skulle mynna ut i.⁸

I den franska författarinnan och Auschwitz-överlevaren Charlotte Delbos memoarer, under 1970-talet passande utgivna under titeln *Auschwitz et après*, är denna brytpunkt total. Delbos memoarer utkom ursprungligen som tre separata verk, varav den första i dansk översättning heter just "Ingen af os vil vende tilbage", en titel som effektivt symboliserar brottet med den värld som var.

För sina aktiviteter i den franska motståndsrörelsen skickades Delbo, tillsammans med 229 andra fransyskor, till Auschwitz i januari 1943. Endast 49 av dem återvände efter kriget med livet i behåll. Hennes memoarer består av korta dikter, observationer såväl som längre personporträtt och behandlar livet i lägret men även hemkomsten och allt det som sker "efteråt". Ändå är det fångenskapen som står i centrum. Livet före lägret får vi veta mycket lite om, och tiden i Auschwitz är närmast ett vakuum med mycket få tidsmarkörer. Natt blir dag, och årstiderna skiftar, men mycket mer än så vet vi inte. Fångenskapen försiggår på detta sätt inte bara i ett främmande land, utan även i en annan verklighet.

7. Michael Rothberg, "After Adorno: Culture in the Wake of Catastrophe", i *New German Critique* 72 (1997) s. 46–48.

8. Se Jan van Pelt, "A Site in Search of a Mission", i Yisrael Gutman & Michael Berenbaum (red.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington 1994) s. 94, 106.

Det är framför allt i mötet med det vi inte rår på – fysiologiska mekanismer som törst och hunger eller årstidernas växlingar – som Delbo beskriver brottet med civilisationen och normaliteten. Allting är som vanligt, samtidigt som allt har förändrats. I mötet med vårvinterns första rosa tulpan, i en vas i ett fönster som tillhör en SS-familj, stannar till exempel allt upp. "Hele dagen", skriver hon, "drömmer vi om tulipanen".⁹ Blomman är ett hopp om att återse det gamla, men den är också ett nytt och apart fenomen för fångarna. "Her, i denne ørken af is og sne, står en tulipan."¹⁰ Samtidigheten i det mänskliga lidandet och naturens obönhörliga gång har först under senare år fångat forskares uppmärksamhet, men i förintelselitteraturen har den varit ständigt närvarande.¹¹ Ibland ger naturen hopp, ibland underblåser den lidandet i form av kyla, hagel eller brännande sol, men allt som oftast står den, likt Delbos tulpan, i kontrast till lägerlivets universum. Så underligt att uppleva naturens och vädrets skiftningar, när världen har gått under! I en text som utgår från årstider och väder i Elie Wiesels *Night* beskriver historikern John K. Roth det således: "The sun rose and set, night came and went, the stars shone and the moon beamed, the seasons passed, the earth stayed in its orbit while devastation raged and seemed to make no difference in nature's order."¹²

"Dark lessons"

I en tidig deklARATION från det som i dag är The International Holocaust Remembrance Alliance identifieras Förintelsens lärdomar som mörka – "the dark lessons of the past".¹³ Denna formulering röjer en syn på Förintelsen som ett varnande exempel och pekar med all önskvärd tydlighet på att Förintelsens "tragiska berättelse" har segtrat.¹⁴ I denna

9. Charlotte Delbo, *Auschwitz og efter* (Köpenhamn 2019) s. 85.

10. Delbo (2019) s. 85.

11. För en introduktion till den nya forskningen, se t. ex. Jacek Malczyński, Ewa Domańska, Miłkołaj Smykowski & Agnieszka Kłos, "The Environmental History of the Holocaust", *Journal of Genocide Research* 22:2 (2020).

12. John K. Roth, "The World around Us: What have we Learned from the Holocaust?", i Didier Pollefeyt (red.), *Holocaust and Nature* (Seattle & London 2013) s. 15.

13. "Declarations of the Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research", undertecknad av representanter för Tyskland, Israel, Sverige, Storbritannien och USA, Washington DC, 3 december 1998. Återfinns i det amerikanska utrikesdepartementets onlinearkiv: <https://1997-2001.state.gov/regions/eur/g81203_heac_decl.html> (30/3 2020).

14. För en genomgång av den "progressiva" och den "tragiska" berättelsen, se Jeffrey C. Alexander, "On the Social Construction of Moral Universals: The 'Holocaust' from War

finns det inget lyckligt slut, trots att de allierade segrade, Hitler störta- des, förövare har ställts inför rätta och vittnesberättelser har blivit allt viktigare i ett lärdomsperspektiv. Detta syns inte minst i den svensk- språkiga utgivningen av romaner, memoarer och biografier om Förintelsen. Både Helena Trus *Ett kilo socker: Farmor glömmor aldrig priset på sitt liv*, om Cyla Trus som överlever förintelsen, först gömd och sedan öppet, under fingerat namn och falska ariska papper, kommer till Sverige och väljer att stanna här, och Natalie Verständig Axelius *Det var jag som skulle dö*, om författarens morfar Samuel Janowskis mardrömslika färd genom nio olika koncentrationsläger för att slutligen möta de allierade trupperna i Bergen-Belsen 1945, understryker vittnets lärdomskraft. Janowski kommer efter kriget till Sverige och möter, likt Cyla Trus, svensk byråkratisk korrekthet, om än inte välvilja. Böckerna är båda exempel på tron på den inneboende lärdomen i vittnesberättelser. I båda fallen talar de recensioner som skrivits i svenska dags- och kvälls- tidningar återkommande om "ett pedagogiskt uppdrag" och att "lära" av det förflutna,¹⁵ och *Det var jag som skulle dö* har därtill givits ett stipen- dium för att bekosta utdelning av boken i svenska skolor. Ett tydligare exempel på vad som anses värt att lära går knappt att finna.

Ändå är det, i ett lärdomsperspektiv, inte enbart synen på vittnes- berättelsers inneboende lärpotential som är av intresse. Den svenska utgivningen är också ett utmärkt exempel på hur den övergripande syn- en på historiska lärdomar har förändrats och slagit rot i de "mörka" lärdomar vi lever med i dag. Historien är fortfarande livets läromästare, men vi vänder oss inte till den i jakt på goda exempel utan för att fin- na varningar. I enlighet med detta skifte skriver historikern Timothy Snyder – en av få som på senare år har intresserat sig för just lärdomar, inte minst Förintelsens – i sin uppmärksammade bok *On Tyranny* att "[h]istory can familiarize, and it can warn."¹⁶ Förintelsens lärdomar, och möjligen även samtidens bruk av historiska lärdomar i allmänhet, har slagsida åt det senare.

Crime to Trauma Drama", *European Journal of Social Theory* 5:1 (2002).

15. Se t. ex. Maria Schottenius, "Hon hjälper oss att aldrig glömma", *Dagens Nyheter* 23/1/2020; Annina Råbe, "Minnesvärdet", *Expressen* 22/1/2020 eller Yukiko Duke, "Ett kilo socker: Stark skildring av en Förintelseöverlevare", *Svenska Dagbladet* 3/6/2019.

16. Timothy Snyder, *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century* (New York 2017) s. 9, 11.

Vad gjorde du under kriget, morfar?

Med undantag för Delbos memoarer är samtliga böcker här diskuterade skrivna av barnbarn till individer som på ett eller annat sätt genomlevde, överlevde eller var förövare. Böckerna beskriver, och i några fall pusslar samman, berättelser om två farmödrar, en mormor, en farfar och tre morfäder. Några föll offer för nazisternas folkmördande, några deltog i det, ytterligare andra observerade, eller blundade för, massmorden. Gemensamt för alla författarna är tillhörigheten till en tredje generation och de frågor avståndet – men också närheten – till det förflutna för med sig. Det finns till exempel i samtliga böcker ett intresse för hur berättelser växer fram och vad tystnad – det vill säga bristen på berättelser, eller avsaknaden av viktiga kapitel – gör med en familj och en människa. I en passage av Jonathan Safran Foers roman *Everything Is Illuminated*, om en ung man som söker sin morfars historia och överlevnadsberättelse i Ukraina, konstaterar berättarrösten att "the origin of a story is always an absence",¹⁷ och visst är detta ett kännetecken på denna nya generations förintelselitteratur. Att försöka återskapa en fragmentiserad berättelse är en önskan som binder samman samtliga böcker, men i tre fall handlar det inte om att sälla sig till den växande mängd litteratur som behandlar överlevnads historia. I Nora Krugs, Julie Lindahls och Géraldine Schwarz berättelser är den undflyende familjehistorien inte en om överlevnad, utan om skam och skuld. Alla tre frågar sig: Var vi nazister? Var vi det utav slentrian, bekvämlighet eller övertygelse? Har vi någons liv på vårt samvete? Och vem är "vi"?

I Krugs kollagerroman *Heimat* är således det djupt ärrade förhållandet författaren har till sitt hemland ett ständigt återkommande tema. Född i Tyskland, men bosatt i USA, letar bokens protagonist efter sin hemvist, sin trygga punkt – sitt *Heimat* – och brottas med en närmast medfödd tysk skuld. Pusselbitarna till familjehistorien presenteras i romanen som bland annat de närgångna frågeformulär som den amerikanska militären skickade till bokens morfar, skolarbeten från 1930-talet och 1980-talet, gulnade fotografier och ibland – i avsnitt titulerade "Ur en hemlängtande emigrants anteckningsbok" – enbart "tyska saker": galltvål, *Das Brot* eller varmvattenflaskan med en bild på en kronhjort i språng. Det är lätt att avläsa den retoriska fråga som gömmer sig bakom dessa,

17. Safran Foer citerad, och diskuterad, i Victoria Aarons & Alan L. Berger, *Third-Generation Holocaust Representation: Trauma, History, and Memory* (Evanston, Illinois 2017) s. 3–10.

till synes, oviktiga detaljer. Är det, trots skuld, skam och en nedtystad familjehistoria, tillåtet att känna närhet och ömhet inför dessa tyska vardagsföremål?

På ett liknande sätt utforskar författaren Julie Lindahl sin familjehistorias många tystnader och frågetecken i *Pendeln*. Född i Brasilien av tyskspråkiga föräldrar står en liten blond flicka i en klassisk dirndlklänning på bokens framsida, och följer läsaren och författaren boken igenom. Varför föddes hon där, på andra sidan jordklotet? Varför hade familjen lämnat Tyskland i sådan hast 1960? Varför hade de tillbringat krigsåren i det tyskockuperade Polen? Det vuxna Julie samtalar med släktingar – en mormor som många årtionden senare sörjer de egen- domar de tvingades ge upp i och med krigsslutet och som förnekar För- intelsen, en morbror och en moster som tycks veta, men inte vill se – och vänder sig till arkiv och experter. Fram träder en bild av en komplex familjehistoria med täta band till det nazistiska partiet och ideologiska projektet. Liksom hos Krug är berättelsen om förövarskap, familjeband, skam och ansvar väl avvägd. *Pendeln* svänger, men stannar aldrig på enkelspåriga förklaringar om ondska och godhet, rätt och fel.

En liknande berättelse möter oss i Géraldine Schwarz *Medlöparna*, om farföräldrarnas svala men ihållande förhållande till nazismen och nazistpartiet, trots att den som litteratur betraktat saknar den nerv och intimitet som genomsyrar Krugs och Lindahls böcker. Schwarz bok tar sig i stället an konceptet medlöpare och de svårigheter Europa har haft att förhålla sig till denna omfattande kategori av människor.

Alla tre böckerna pekar på att kategorin förintelselitteratur är stadd under viss förändring och utvidgning. Lärdomen kan därmed knytas till, och möjligen nyansera, Isaac Deutschers tidigare anförda citat. Huruvida tid och historiska perspektiv gör oss klokare låter jag vara osagt, men tydligt är att tidens och generationernas gång öppnar upp för fler berättelser och gråzoner. Medlöparnas och, inte minst, förövarnas barnbarn famlar också efter lärdomar.

Historiska lärdomar som historievetenskapligt begrepp

Vad finns det då att säga om Förintelsens samtida lärdomar, och om historiska lärdomar som ett möjligt historievetenskapligt begrepp? Tydligt är att lärdomsperspektivet brukas och genomsyrar mycket av dagens kulturella representationer av Förintelsen. Det förflutna ska varna, lära

och se till att vi, nästa gång, fattar rätt beslut. För professionella historiker, även de som valt att skriva hela böcker om Förintelsens lärdomar, kan detta perspektiv te sig olustigt. Historien är, som vi vet, ett ”främmande land” och bör betraktas utifrån sina historiska faktorer och förutsättningar. Så skriver den kanadensiske förintelsehistorikern Michael Marrus, i boken *Lessons of the Holocaust*, att den lärdom han till slut fastnar för är: var försiktig med lärdomar. Det enda som till syvende och sist gäller är, menar Marrus, ”getting it [historien – min anm.] right”.¹⁸ Bakom denna korta uppmaning gömmer sig hela 1800-talets historievetenskapliga professionaliseringsprocess, där det enda historien lär är hur det var förr.

Jag vill dock hävda att detta inte är det enda historievetenskapligt giltiga sättet att se på historiska lärdomar. Nog för att historiker, och alla andra, bör vara försiktiga med att formulera lärdomar utifrån det förflutna – inte minst när dessa resulterar i dogmatiska och ideologiskt statiska sådana – men att studera dem är desto mer givande och betyder inte att man måste lämna det kritisk-analytiska perspektivet därhän. De historiska lärdomar vi omger oss med är givetvis, likt andra historiekulturella fenomen, en del av det omgivande samhället och ett sätt på vilket vi kan studera samtida *Vergangenheitsbewältigung*. Lärdomarna är därför också föränderliga och konjunktur känsliga. De skiftar över tid och rum, och säger mer om den som lär än om det som lärs. På så sätt är det spännande att vi i dagens förintelselitteratur finner lärdomar relaterade till klimatångest – till naturens och klimatets omänsklighet och okontrollerbarhet – till varning, mörker och ”dystopiernas seger”,¹⁹ och till medlöparnas och gråzonernas berättelser.

18. Michael Marrus, *Lessons of the Holocaust* (Toronto 2016) s. 161–171.

19. För att använda Johan Stenfeldts lärdomsliknande avhandlingstitel, se Johan Stenfeldt, *Dystopiernas seger: Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska debatt* (Höör 2013).